

FILOSOFIE UNIVERSALĂ

O LECTURĂ TRANSVERSALĂ A *CRITICII RAȚIUNII PURE*: PREPARATIVE PRECRITICE ȘI DIRECȚII POSTCRITICE*

RODICA CROITORU

Institutul de Filosofie și Psihologie „Constantin Rădulescu-Motru”

A Transversal Reading of the *Critique of Pure Reason*: Precritical Dispositions and Postcritical Directions. The transversal reading of the *Critique of Pure Reason* is done through three fundamental concepts: matter, movement, and space. The former two express that matter affects our senses, while the latter constitutes the frame within which the first two are taking place. The position of these concepts in the precritical essays of theoretical philosophy as compared to their corresponding concepts found in the *Critique of Pure Reason*. The paper approaches as well the role of the *Metaphysical Foundations of Natural Science* and the final turn of these metaphysical foundations of natural science in the *Opus postumum*. Then, the investigation emphasizes the consequences of the progressive turn of these three concepts of Kant's phenomenology of cognition, in relation to the void space and the cosmic space.

Keywords: Matter, Movement, Space, Phenomenological Cognition, Kant.

Critica rațiunii pure este considerată, la modul general, un simbol al filosofiei sistematice, care este idealismul transcendențial. Ceea ce are ea specific este *cunoașterea*, ca un produs al facultății intelectului, extinsă prin rațiune și judecată. Or, în lucrările precritice nu întâlnim idei care să ne ducă spre sistem, ci întâlnim specificările acestuia, pe teme preponderent teoretice (asupra cunoașterii și metafizicii). Regăsirea acestor teme precritice în miezul lucrărilor critice nu va urma ordinea expunerii Criticii. De exemplu, primele eseuri scrise, între anii 1754 și 1756, pe teme de istoria și filosofia științei au comun conceptul de mișcare (cosmogonică, de formare a Pământului, de rotație diurnă a Pământului în jurul axei sale, mișcarea scoarței terestre prin cutremure). Or, pentru Critică, mișcarea nu este un concept-cheie, ci, în general, este sinonimul celui de „schimbare”. Acesta cred că este și motivul pentru care, după prima ei ediție, Kant s-a gândit exact în acel moment, nu după elaborarea celei de-a doua ediții, să fie mai generos cu mișcarea, oferindu-ne *metafizica* sau a *naturii*. Acest tip final de metafizică este construit în jurul conceptului de *materie*, care se determină prin cele patru funcții ale conceptelor intelectului. Din interacțiunea materiei cu categoriile intelectului

* Conferință ținută în cadrul seminarelor online ale IFPAR, la 6 iulie 2023.

rezultă patru capitole, fiecare dintre ele contribuind cu determinații ale conceptului de materie. Deasupra tuturor determinațiilor se află *mișcarea*, considerată determinația fundamentală a materiei; căci, în calitate de obiect al simțurilor externe, materia afectează simțurile prin mișcare. Ca urmare, intelectul va reduce la mișcare toate celelalte predicate ale materiei, rezultate din natura sa. Știința naturii se va prezenta ca o doctrină a mișcării, pură sau aplicată. Conform categoriilor, primul capitol consideră mișcarea ca un quantum pur, după felul în care se compune cantitatea sa, și se numește *foronomie*. Al doilea capitol analizează mișcarea din punctul de vedere al calității materiei, supusă unei forțe motrice originare; datorită invocării forței materiei, el se numește *dinamică*. Al treilea capitol consideră materia în relație cu altă materie prin propria sa mișcare; el se numește *mecanică*. Al patrulea capitol determină mișcarea sau repausul materiei în raport cu modul în care ni le reprezentăm noi sau cu modalitatea, ca fenomen al simțurilor externe, și ia numele definitiv al idealismului transcendent, cel de *fenomenologie*.

I. Relațiile dintre materie, mișcare și spațiu, pe care le pune în valoare *foronomia*, conform cantității, sunt condiționate de determinarea *a priori* a construirii mișcărilor în genere ca mărimi. Această determinare se evidențiază prin compunerea mișcărilor, dată de viteza și direcția lor; căci regulile conexiunii mișcărilor prin cauze fizice, care sunt forțe, nu pot fi expuse, fără ca principiile compunerii lor în genere să fie puse ca teme. În măsura în care conceptul de mărime conține conceptul de compunere a omogenului, doctrina compunerii mișcărilor se prezintă totodată ca doctrina pură a mărimii mișcărilor, conform celor trei momente, pe care le evidențiază spațiul, în cadrul căruia are loc mișcarea: *unitatea* liniei și direcției, *multiplicitatea* direcțiilor într-una și aceeași linie și *totalitatea* direcțiilor și liniilor, după care se poate produce mișcarea. Din compunerea mișcărilor conform momentelor spațiului rezultă determinațiile cantitative ale mișcării, pe baza cărora definiția foronomică este *materia ca mobil în spațiu*¹.

II. Din momentul calității rezultă definiția dinamică a materiei, conform căreia *materia este mobilul, în măsura în care umple un spațiu*². Ea presupune definiția foronomică dată anterior, căreia îi adaugă proprietatea opoziției interne față de mișcarea unui spațiu. Materia umple spațiul nu numai prin existența ei, ci prin mișcarea exercitată asupra ei de o forță motrice. Opoziția față de mișcare este cauza reducerii sale sau a suprimării și transformării sale în repaus. Astfel opoziția,

¹ Imm. Kant, *Metaphysische Anfangsgründe der Naturwissenschaft*, 1776, Akademie-Textausgabe, Band IV, Berlin, Walter de Gruyter & Co., 1968, AA, 4: 480. Imm. Kant, *Principiile metafizice fundamentale ale științei naturii*, Anexă: *Investigație asupra problemei dacă Pământul în rotația sa în jurul axei, prin care se produce alternarea zilei și nopții, a suferit vreo schimbare din primele timpuri ale originii sale. Problema dacă Pământul îmbătrânește considerată fizic. Despre cauzele cutremurelor de pământ. Recenzie la lucrarea lui Silberschlag: Teorie asupra globului de foc*. Traduceri de Rodica Croitoru.

² *Ibidem*, p. 496.

pe care o face o materie în spațiul pe care îl ocupă, este, față de penetrarea altei materii, o cauză a mișcării materiei în direcție opusă. Materia nu este considerată aici cum opune rezistență când este împinsă din locul ei și urmează să se miște, ci cum opune rezistență, atunci când se reduce spațiul propriei sale extinderi. A umple un spațiu este o opoziție față de orice mobil, care prin mișcarea sa tinde să penetreze un anumit spațiu. Un spațiu nepenetrat, neumplut este un spațiu vid; totuși, vidul nu este total, pentru că nici umplerea spațiului nu este totală, lăsând un anumit spațiu liber pentru penetrarea altui mobil. Prezentarea dinamică a spațiului este o contribuție a metafizicii naturii. Totuși, perspectiva critică asupra spațiului, ca formă subiectivă a sensibilității noastre, este încă funcțională; prin spațiu ne apar obiectele simțurilor externe și ni se dă posibilitatea să numim materie produsul celor ce ne apar, desemnat prin fenomen. Dependența spațiului de posibilitatea noastră de a-l recepta, împreună cu materia și mișcarea pe care le cuprinde sunt incluse în programul metafizicii naturii. Din el rezultă că diviziunea fenomenelor merge la infinit, atât cât avem *noi* posibilitatea de a le diviza; în acest caz, părțile spațiului, ca aparținătoare existenței unui fenomen, există numai în gândirea noastră, care a conceput diviziunea.

Acest raționament rezultă din criticismul kantian, care admite existența lucrului în sine numai ca limită; ca urmare nu ar trebui să se admită că materia sau spațiul sunt compuse dintr-un număr infinit de părți; căci gândirea unei mulțimi infinite, al cărei concept nu poate fi reprezentat pe deplin împlinit este contradictorie. Metafizica naturii depășește cadrul dat de intuiție și admite materia ca substanță materială, divizibilă la infinit în fiecare dintre părțile sale³. Conceptul de substanță semnifică subiectul ultim al existenței, care nu este predicatul existenței altui subiect. Prin urmare și materia, care este originar substanță, este subiectul tuturor celor care, în spațiu, pot fi atribuite existenței lucrurilor. Ca mobil în spațiu, materia este substanța în spațiu, iar toate părțile materiei trebuie să fie numite substanțe, în măsura în care ele sunt subiecte, și nu predicate ale altor materii. Or, ele sunt subiecte, întrucât sunt mobile și existente în spațiu. Ceea ce pune în valoare mobilitatea materiei este atracția originară; ea este proporțională cu cantitatea de materie și se extinde la infinit. Astfel, umplerea unui spațiu cu materie, determinată

³ Michael Bennett McNulty („Chemical Dissolution and Kant’s Critical Theory of Nature”, *Kant-Studien*, 109, 2018, nr. 4, p. 537–556) consideră că dizolvarea chimică este cazul cel mai potrivit pentru exemplificarea diviziunii infinite a materiei. El afirmă: „According to Kant, chemical dissolution involves the progressive, infinite division of the spaces of reactants, until, in the limit, they share one and the same space” (pp. 543–544). Și permisivitatea metafizicii naturii, pentru care cadrul intuitiv nu mai este o condiție necesară: „...Infinite wholes are not *given* in intuition, though any particular appearances admits of further division into parts. But as Kant observes... at no point can a division *exhibit* infinity. Such considerations appear to legislate against the possibility of a completed infinite division and hence against the possibility of chemical dissolution... Kant himself makes many similar points in relation to *matter* in the *Metaphysische Anfangsgründe der Naturwissenschaft*. Thus, in Proposition 4 of the Dynamics and the remark appended to it... Kant claims that «matter is divisible to infinity» (MAN, AA 04: 503.21) though it cannot be infinitely divided” (pp. 544–545).

printr-o măsură, se realizează ca scop numai prin atracția materiei, care se extinde la infinit și este atribuită fiecărei materii pe măsura forței sale de respingere. Fiecare parte a unui spațiu umplut cu materie este mobilă și separabilă de alte materii ca substanță materială prin diviziune fizică. Posibilitatea unui spațiu umplut într-un grad determinat ne dă posibilitatea construirii *conceptului dinamic de materie, ca mobil care umple spațiul într-un grad determinat*⁴. Acest concept este dependent de legea raportului dintre atracția originală și respingerea pe diferite distanțe a materiei și a părților sale între ele, care se bazează pe diferența de direcție dintre cele două forțe și asupra mărimii spațiului, în care fiecare dintre aceste forțe se extinde, pe orice distanță.

III. Definiția mecanică afirmă că materia este *mobila, care are o forță motrice*⁵. Din perspectivă mecanică, cantitatea de materie poate fi apreciată numai prin cantitatea de mișcare cu o viteză dată⁶. Dat fiind că materia este divizibilă la infinit, cantitatea ei nu poate fi determinată nemijlocit prin mulțimea părților sale. Rezultă că o materie poate fi apreciată în comparație cu altă materie numai prin propria ei mișcare. Cantitatea de mișcare este măsura universal valabilă a materiei. Spre deosebire de această mișcare relativă⁷, mișcarea absolută ar fi aceea, care ar reveni unui corp, care nu ar avea un raport cu materia altui corp. Se spune că o astfel de mișcare ar putea fi numai mișcarea rectilinie a Universului. Or, – afirmă Kant – noi ne-am putea reprezenta Universul învârtindu-se în jurul axei sale, dar despre această mișcare se spune nu numai că nu ar putea avea loc, dar nici nu ar avea utilitate⁸.

IV. Ultimul aspect al relației materiei cu mișcarea este cel fenomenologic⁹. El este purtătorul scopului programului metafizic, întrucât stipulează că *materia*

⁴ *Op. cit.*, p. 517.

⁵ *Ibidem*, p. 536.

⁶ Johan Blok („The Analogies of Experience as Premises of the *Metaphysical Foundations in Natural Science*”, *Kant und die Philosophie in weltbürgerlich Absicht*, S. Bacin, A. Ferrarin, C. La Rocca, Margit Ruffing, Hrsg., Akten des XI. Internationalen Kant-Kongresses, Band 5, Berlin/Boston, Walter de Gruyter, 2013, p. 7–18) evidențiază natura fenomenală a mecanicii astfel: „Mechanics is limited to appearances because it relies on the analogies of experiences. In this manner, transcendental logic functions as an *organon*: it provides *a priori* synthetic principles to mechanics. As such the *Metaphysical Foundations* provides an example of a *metaphysica specialis* made possible by the propaedeutic function of the *Critique of Pure Reason*” (18).

⁷ Johan Blok (*op. cit.*) exprimă astfel relativitatea mișcării: „Kant emphasizes that motion is always relational. ...In modern terms: motion is a relational predicate. Kant holds a relational view on space. If there would be only one object, motion is not possible. This stems from the definition of material substance when Kant describes motion as a division of that which is movable” (14).

⁸ *Op. cit.*, p. 563.

⁹ Michael Friedman („Laws of Nature and Causal Necessity”, *Kant-Studien*, 105, 2014, nr. 4, p. 531–553) consideră că această secțiune asupra fenomenologiei corespunde Postulatelor gândirii empirice din *Critică*. El spune: „The role of this chapter, more specifically, is to explain, how attributions of motion and rest to matter can be successively determined under the modal categories of the possibility, actuality and necessity – thereby resulting in a distinction between «true» and merely «apparent» motion. Kant, on my reading, here develops a reconstruction of Newton’s «deduction from the phenomena» of the law of universal gravitation in Book 3 of the *Principia*” (535).

*este mobilul, în măsura în care poate fi un obiect al experienței*¹⁰. Mișcarea, ca reprezentare prin simțuri, este dată numai ca fenomen. Pentru ca reprezentarea mișcării să devină experiență, se cere ca reprezentarea să fie inerentă subiectului, iar prin mișcare să fie determinat un obiect. Dintre mișcările posibile, mișcarea circulară este considerată cea mai bogată în consecințe, fiind definită ca schimbare continuă a mișcării rectilinii și ca o apariție continuă de mișcări noi¹¹. Conform legii inerției, o mișcare trebuie să aibă o cauză externă, în timp ce corpul tinde să urmeze în linie dreaptă tangenta în fiecare punct al cercului; opoziția față de cauza externă, pe care o manifestă orice corp în mișcare circulară dovedește, prin mișcarea sa, o forță motrice. Spre deosebire de această mișcare a corpului, mișcarea spațiului este doar foronomică și nu are forță motrice. Atunci când mișcarea corpului este dată, mișcarea spațiului este exclusă. Mișcarea circulară a corpului, spre deosebire de mișcarea spațiului este reală; mișcarea spațiului, deși conform fenomenului, coincide cu mișcarea corpului, o contrazice în raport cu fenomenele, deci cu experiența posibilă. În acest raport al mișcării cu spațiul sunt antrenate trei concepte: conceptul de mișcare în spațiul relativ, care este mobil, conceptul de mișcare în spațiul absolut, care este imobil, și conceptul de mișcare relativă în genere, în opoziție cu mișcarea absolută. Temeiul lor este conceptul de spațiu absolut. Pentru ca mișcarea să fie posibilă ca fenomen se cere o reprezentare empirică a spațiului; spațiu care, trebuind să fie perceput, trebuie să fie material; prin urmare, conceptul de materie în genere trebuie să fie mobil. Întrucât condiția considerării unui corp în repaus sau în mișcare în spațiul relativ este condiționată la infinit, rezultă că mișcarea sau repausul nu pot fi decât relative; materia poate fi gândită în mișcare sau în repaus doar cu privire la o materie și niciodată doar la un spațiu fără materie, prin urmare la o mișcare absolută, fără niciun raport cu materia. Totodată, gândirea unui spațiu absolut este necesară, pentru a raporta la această idee toate mișcările relative, care să evedențieze mișcarea empiricului. În calitate de idee, spațiul absolut trebuie să servească drept regulă, pentru a considera mișcarea

¹⁰ *Op. cit.*, p. 554.

¹¹ David Walford, în „Toward an Interpretation of Kant's 1768 *Gegenden im Raume*, *Kant-Studien*, 92, 2001, nr. 4, pp. 407–439, raportează mișcarea circulară la contrapărțile incongruente (422). Pierre Kerzberg („Kant on the Idea of Science”, *Kant und die Philosophie in weltbürgerlich Absicht*, S. Bacin, A. Ferrarin, C. La Rocca, Margit Ruffing, Hrsg., Akten des XI. Internationalen Kant-Kongresses, Band 5, Berlin/Boston, Walter de Gruyter, 2013, p. 101–112, vede astfel relația mișcării circulare cu spațiul: „In the case of circular motion, the connection between appearances is a change of change, since it is continuous change of rectilinear motion and rectilinear motion is a continuous change of relation with regard to external space. Since the motion of space in the opposite direction can certainly not be ascribed to a moving force, the connection of the appearances in the case of the circular motion of a body (i.e., the continually changing of rectilinear motion) is an arising motion which *contradicts* the motion originally given passively. One could speak in this case of a phenomenological antinomy between appearance and experience... For example, the change of the earth with respect to the starry heaven is an appearance which does not lend itself to a cognizable experience...” (109).

în cadrul său doar la modul relativ, pentru ca fenomenul să devină un concept al experienței determinate¹².

Materia, care face obiectul metafizicii naturii, este substanța primordială (*Urstoff*) a tuturor lucrurilor în *Istoria generală a naturii și teoria cerului*¹³. Ea dispune de legi determinate, care asigură diferite combinații, conform proiectului unei inteligențe suverane, atotputernice. Proiectul divin, care este unul al perfecțiunii, nu dă materiei libertatea de a se abate de la el. Dependența materiei de o inteligență superioară este, pentru început, o necesitate; ea a apărut ca soluție unică a eliberării materiei din haosul inițial, prin ordine și regularitate. *Metafizica naturii* a eliberat materia de această dependență, pentru că *Critica* ne-a arătat că prin percepție și intelect noi putem face din materie obiectul experienței. La acest nivel prim al cunoașterii, Dumnezeu nu mai are de ce să intervină, rămânând numai cu temele nerezolvate de percepție și intelect.

Opusul postum continuă, în general, direcția critică, dar în mod expres cea din metafizica naturii. Și după cum procedează aceasta cu mișcarea, pe care o supune celor patru categorii ale intelectului, tot astfel notațiile finale kantiene procedează cu materia; ea este indisolubil legată de mișcare, ca și de spațiu. Asupra materiei acționează forțe motrice și se produce mișcarea. La modul general se spune că originar întreaga materie era fluidă, iar spațiul cosmic era umplut cu ea. Prin intermediul atracției și respingerii, materia fluidă s-a solidificat și s-a produs diviziunea în materiale, care sunt părți elementare specific diferite; fiecare parte este răspândită ca un întreg continuu în spațiul cosmic, fiind penetrată de alta. Pusă în mișcare de forțele sale motrice, materia ia numele de corp fizic¹⁴. Trebuie făcută precizarea că materia, ca gen, ca un concept al genului, se deosebește de materiale, care sunt gândite ca părți calitativ indivizibile ale materiei. Ca ocupantă a spațiului, fie prin penetrare, fie prin umplere, materia asigură unitatea experienței, și este unică, la fel ca experiența; numai materialele sunt diverse. Necesitatea acestei distincții între unicitatea materiei și diversitatea materialelor aparține postcriticismului. Existența mai multor materiale pentru aceeași materie face din ea un *întreg colectiv*. Materialele sunt părți ale materiei, de calitate specifică, cu predispoziție reciprocă întru divizare și separare.

¹² Pierre Kerzberg, *op. cit.*, exprimă astfel calitatea spațiului de idee: „Space is not a reality, but an Idea projected by reason onto the manifold of experience; as an Idea, space is absolute inasmuch as it provides the largest possible reference frame, that is, a rule for the construction of reference frames (relative spaces) in accordance with the principle of relativity. Thus, the rational requirement for absolute sense is preserved within science, even though science is essentially based on what is observable and technically constructible (107–108). Even though it [absolute space] is not an object of experience, it is nevertheless the ground without which motion is not intelligible at all, since motion is a change of external relations in space. In order for the strangeness of the concept to be thought out, the connection between the motion of a body and the space in which the motion takes place must be understood in terms of possible experience (108).

¹³ Imm. Kant, *Allgemeine Naturgeschichte und Theorie des Himmels*, 1755.

¹⁴ AA, 21: 215.

Putem vedea diferențe între relațiile mișcării cu materia în metafizica naturii, pe de-o parte, și, pe de altă parte, relațiile materiei cu mișcarea în opusul final. Din punctul de vedere al cantității, ceea ce au cele două perspective în comun este determinarea *a priori* a conceptelor în genere ca mărimi: acolo a mișcării, aici a materiei. Diferența apare odată ce *Opusul postum* ia în calcul materia din *spațiul cosmic*, unde ea este ponderabilă sau imponderabilă (caz în care cantitatea de materie nu este cognoscibilă prin nicio experiență). Măsurarea materiei ponderabile se face prin mărimea forței motrice, ca produs al cantității de materie la viteza inițială. Forța motrice este o forță internă, care nu este produsă de șocul altei materii asupra celei dintâi. Existența unei atracții originare este capabilă să producă șocul. Datorită universalității sale, ea poate fi numită atracție cosmică.

Din punctul de vedere al primei categorii, cantitatea de materie nu poate fi măsurată matematic prin numărarea mulțimii mărimilor, dat fiind că materia este infinită. O apreciere corectă a cantității de materie trebuie considerată dinamic; ceea ce înseamnă prin mărimea mișcării pe care o materie o imprimă alteia cu o viteză egală de la natură, întrucât cantitatea de materie trebuie să fie cu necesitate proporțională cu cantitatea de mișcare pe care o produce ea cu acea condiție. Posibilității unei materii în genere îi aparțin, în afara forțelor de *atracție*, de asemenea forțe de *respingere*; ambele trebuie să se regăsească în același timp în întreaga materie, putându-se dezvolta *a priori* plecând doar de la conceptul ei. Dispunând de forțe de atracție și de respingere, materia umple spațiul. Se înțelege că ea nu mai poate fi acea materie originară fluidă, expansibilă și non-atractivă, la fel ca orice fluid. În acest moment al dezvoltării sale, materia determinată prin umplerea spațiului a devenit ideea fundamentală, care a marcat trecerea de la precritic la critic. Ca să ne redea intuitiv materia prin aceste forțe, Kant afirmă că în cazul în care doar atracția ar fi proprie părților materiei lumii, atunci toate părțile ar fi convergente într-un punct, iar spațiul ar rămâne vid. Dacă respingerea ar fi unicul mod de acțiune al părților unele asupra altora, atunci ea și-ar dispersa părțile la infinit, iar spațiul cosmic ar rămâne de asemenea vid. Așadar, în lipsa forțelor motrice, materia ar fi de neimaginat. Noi ne putem reprezenta acel ceva pus în valoare de forțele de atracție și de respingere, ca „un întreg mai mult sau mai puțin mare de puncte materiale care respingându-se unele pe altele și atrăgându-se în același timp unele pe altele *umplu* un spațiu (extensiv și intensiv)”¹⁵.

Calitatea materiei de a fi fluidă sau solidă este, de asemenea, rezultatul acțiunii forțelor asupra materiei. Rezultă că forțele care, în acest context final, prelungesc mișcarea sunt supuse, la fel ca materia, categoriilor intelectului. Ele se prezintă astfel: 1. după direcția lor (direcția fiind asimilată calității), ele sunt fie de *atracție*, fie de *respingere*. 2. după gradul lor (asimilat cantității), ele reprezintă un moment al mișcării sau mișcarea cu o viteză finită. 3. după relație, ele reprezintă fie o forță superficială internă sau externă, fie o forță de penetrare internă a altei

¹⁵ AA, 22: 211.

materii. 4. după modalitate există fie o forță motrice originară, fie una derivată (producătoare de mișcare sau produsă de mișcare). În totalitatea lor, forțele motrice sunt gândite *a priori*, ca fiind aparținătoare întregii materii, spre a fi aplicate obiectelor experienței.

În categoria relației, în *Opus postumum*, domină componenta fizică față de cea filosofică, dat fiind subtitlul lucrării, care ne indică direcția de la metafizică către fizică. Ca urmare, presiunea, șocul și conexiunea sunt date drept categorii ale relației; relație care este fie de subzistență, fie de inerență. Tot astfel, coercibilitatea și incoercibilitatea materiei aparțin relației (precum căldura sau magnetismul, care sunt inerențe nu subzistențe pentru ele însele în spațiu).

Considerată din punctul de vedere al modalității, materia este permanent activă sau tranzitorie¹⁶. Ca să poată satisface această condiție, mai întâi trebuie să existe materie în spațiu, care să devină expansibilă datorită căldurii; ulterior va putea fi gândită o încălzire sau o eliminare de căldură în spațiu. Cea mai reprezentativă materie pentru categoria modalității este *eterul*, cu ipostaza sa numită *caloric*¹⁷. Expansibilitatea materiei ponderabile și umplerea spațiului unit cu necesitate printr-o astfel de acțiune sunt determinații ce aparțin *modalității* eterului. Acest element universal este imponderabil în mediul universal, pentru că atracția lui pe toate laturile sale este legată de o respingere egală; lui trebuie să i se adauge o altă materie, care gravitează într-o direcție în acest spațiu. Ea este incoercibilă, ceea ce înseamnă atotpenetrantă, în parte cu rezistență ca la electricitate, în parte fără rezistență prin magnetism¹⁸. Dat fiind că materia este în sine inactivă, materia cosmică a eterului este dată originară drept motor; fără această materie cu o valoare deosebită, se spune că intuiția ar fi vidă și lipsită de percepție¹⁹. Acesta este sprijinul întru cunoaștere pe care eterul îl dă materiei, respectiv favorizarea percepției. Dar, totodată, fiind dată *a priori*, materia eterică este singurul element metafizic legat de materia originară. Ca obiect al experienței, materia are putere numai prin forțele sale motrice; cu ajutorul lor ea poate începe o mișcare, fie din exterior, fie în interior, prin părțile sale. Dar, afirmă Kant, „orice început absolut al mișcării unei materii este de negândit”²⁰. Prin această afirmație, materiei i se retrage orice aport metafizic și orice legătură cu perspectiva precritică. Metafizicii îi rămâne ipoteza

¹⁶ AA, 21: 357.

¹⁷ Rodica Croitoru: „Eterul și caloricul, piloni ai *Opusului postum*. Evaluare din perspectiva secolului XX”, *Studii de istoria filosofiei universale*, vol. XXVI, Al. Surdu, Al. Boboc, C. Băciu, S. Bălan, I. Tănăsescu eds., București, Editura Academiei Române, 2018, p. 49–62. Rodica Croitoru, „Materie, material și substanță în *Opus postumum*”, *Studii de istoria filosofiei universale*, XXVII, Al. Surdu, Al. Boboc, C. Băciu, S. Bălan, I. Tănăsescu eds., București, Editura Academiei Române, 2019, p. 47–64. Rodica Croitoru, „Reconsiderarea experienței în *Opus postumum*, *Studii de teoria categoriilor*, vol. XII, 2020, coord. Al. Surdu, S. Bălan, M. Popa, București, Editura Academiei Române, pp. 17–29.

¹⁸ AA, 22: 215.

¹⁹ AA, 21: 217.

²⁰ AA, 21: 217–218.

unei materii atotrăspândite, atotpenetrante și atotmișcătoare și inițiatora întregii mișcări, care umple spațiul cosmic; pe ea nu o poate valida nicio experiență. Ea este dată *a priori*, numai ca o idee a rațiunii. Astfel încât nu *existența* unei astfel de materii de bază este importantă; ci important este ca prin *subiectivul* din receptivitate să o avem „ca obiect al unei experiențe sintetice universale, nu de a ști dacă ea există *in sine*”²¹. Prin această soluție, toate fenomenele materiei și forțele lor motrice sunt legate de întregul Univers. Pe baza acestei relații se poate admite un principiu universal al acțiunii lor reciproce, care constă din raporturi reale reciproce, care fac posibilă experiența. În favoarea ei, fiecare obiect este gândit într-o acțiune reciprocă cu altele, ceea ce este admis *a priori* ca dat în fenomen.

Celălalt element al relației materiei cu mișcarea este *spațiul*. Scrierile precritice atribuie spațiului un rol cosmic, care va fi reluat numai în perioada postcritică. Cosmicitatea sa îl caracterizează ca infinit. Natura (împreună cu materia corespunzătoare) formată din haos a reușit ca prin forțele de atracție să formeze corpurile cerești și sistemul planetar. În *Istoria generală a naturii și teoria cerului*, spațiul cosmic apare ca *vid*, nu în sensul de liber de orice existență, ci umplut într-o măsură mică cu o materie foarte subtilă, asemănător reprezentării lui Newton sau viitorului concept postcritic de eter. În *Investigație asupra evidenței principiilor teologiei naturale și ale moralei*²², perspectiva asupra spațiului se apropie, parțial, de cea din metafizica naturii; aici este luat în considerație spațiul umplut, de care ne dăm seama prin opoziția față de mișcarea unui corp, care încearcă să penetreze acel spațiu. Așadar, în acest eseu precritic sunt antrenate penetrabilitatea și impenetrabilitatea, care au consecințe asupra caracterizării lucrurilor externe. Formularea devenită clasică asupra spațiului va apărea în *Critica rațiunii pure*, unde el va fi determinat, în subtext, conform celor patru categorii ale intelectului. Spre a justifica contextul formal al *Criticii*, spațiul va fi, pentru început, *intuiție pură* sau cadru formal al primirii de impresii sensibile, în vederea transformării lor în experiență. Intuiția pură este corespunzătoare categoriei calității, fiind cea mai reprezentativă pentru perioada critică, pentru că ea convine cel mai bine procesului cognitiv, raportat la facultatea intelectului. Ei îi urmează determinarea cantitativă, care face din spațiu o *mărime* sau un quantum. Din punctul de vedere al relației, spațiul este o expresie a relațiilor sau conexiunilor dintre percepții. Categoria modalității, care exprimă relația cu facultatea de cunoaștere prin realitate, necesitate și posibilitate, nu se întâlnește direct în textul asupra caracterizării spațiului, ci numai în relație cu spațiul cosmic, unde fenomenologizarea spațiului cosmic se produce printr-o relație de la posibil la real²³. Funcția spațiului, ca formă în care sunt primite intuițiile sensibile în vederea sintetizării diversului, este numită *realitate empirică*; ea

²¹ AA, 22: 554.

²² Imm. Kant, *Untersuchung über die Deutlichkeit der Grundsätze der natürlichen Theologie und der Moral*, 1763.

²³ Rodica Croitoru, „The Cosmicity of Space and Time in the *Opus postumum*”, *Revue Roumaine de Philosophie*, 66, nr. 2, 2022, p. 418.

satisface condițiile experienței posibile și asigură validitatea obiectivă a obiectelor externe. Dincolo de acest nivel se poate vorbi despre o *idealitate transcendentă* a lucrurilor, considerate de rațiune în sine sau independent de sensibilitatea noastră. Prin aceste două repere este construită *Critica rațiunii pure*.

Opusul postum întregește imaginea dată de *Critică*, prin reintroducerea precriticului spațiu cosmic. Astfel, ne apare că lumea subordonată cunoașterii empirice este încadrată într-o lume mai extinsă, aparținătoare spațiului cosmic. Ea este distinctă de lumea ca atare, care este absolută și, prin urmare, nu poate deveni obiectul cunoașterii; spre deosebire de ea, spațiul cosmic este conceput ca bază universală a lumii corporale, deși este caracterizat ca vid. Dar, dacă îl plasăm în contextul mai general al metafizicii naturii, noi putem vedea în el o șansă întru fenomenologizarea gradată a experienței. Kant afirmă în acest complement critic, care este metafizica naturii, că spațiul, ca totalitate a obiectelor experienței, este empiric. Dacă este percepută mișcarea, el este mobil; dar un spațiu mobil presupune un alt spațiu mai extins, în care el să fie mobil și tot astfel la infinit. Dacă este mobil la infinit, rezultă că materia, care i se asociază la infinit, nu pune limită între spațiul mobil și spațiul cosmic, excluzând totodată posibilitatea spațiului vid la modul absolut.

Odată cu reluarea ideii de spațiu cosmic, *Opus postumum* a reluat și problema spațiului vid, oferindu-ne posibilități de penetrare a sa. Cea care pare a intra în conflict cu determinarea critică a spațiului ca intuiție formală este spațiul considerat ca obiect în spațiul universal, precum planetele, cometele și stelele fixe²⁴. Ceea ce deducem de la Kant asupra acestei afirmații este că în calitate de instrument cognitiv, spațiul constituie temeiul posibilității perceperii intuițiilor venite de la acele corpuri și, prin urmare, spațiul trebuie să fie *omogen* cu intuițiile investigate. Din această perspectivă, Kant ne dă speranțe asupra unei viitoare cunoașteri a spațiului cosmic. Rezultă că spațiul cosmic este fenomenologizabil, dat fiind că repererele care i se aplică sunt aceleași ca ale lumii supuse experienței. În măsura în care spațiul este infinit, lumea pe care o susține, spre a deveni obiect al cunoașterii fenomenologice, este supusă unui proces de dezvăluire care tinde spre infinit; astfel încât lumea prezentă poate fi extinsă în timp spre spațiul cosmic. Realitatea științifică din zilele noastre a validat ideea punerii cunoașterii fenomenologice în dependență de instrumentele de investigat. Validarea ei a confirmat totodată latura non-formală a spațiului. Trebuie subliniat faptul că fenomenele cosmice asimilate spațiului nu sunt considerate în contextul postcritic ca fiind supuse experienței empirice, ci experienței transcendente, ce reprezintă ideea construirii unui concept; pentru că toate aceste fenomene sunt subordonate ideii călăuzitoare a *Opusului*, care este tranziția de la fondul teoretic al principiilor metafizice la conceptul practic de fizică.

Spațiul, considerat în intuiția formală ca obiect al simțurilor sau în fenomen, este spațiul sensibil, aflat în opoziție cu spațiul inteligibil, care este de asemenea subiectiv și totodată substrat al percepțiilor posibile, ca și al obiectivității. Fiind dat

²⁴ AA, 21: 145.

ca infinit, spațiul, datorită calității sale de unitate absolută, este un quantum infinit, întrucât ceea ce progresează la infinit (*in indefinitum*) poate fi reprezentat ca un dat infinit (*in infinitum*). Kant spune că, după predicatul matematic al intuiției, spațiul (și tot astfel timpul) poate trece drept „locuri reale” sau cuante infinite negative (*quanta indefinite talia*)²⁵. În calitate de quantum, spațiul poate fi dat ca parte a unui quantum mai mare. Această idee de spațiu-quantum, dependent de un altul mai mare, se află în conceptul de spațiu mobil din *Principiile metafizice fundamentale ale științei naturii*. Despre el se spune că perceperea de către el a mișcării presupune un spațiu mai extins, în care el este mobil la infinit. Posibilitatea sa de extindere aduce un argument în plus în favoarea unicității spațiului, fie fenomenal, fie cosmic. Pentru filosofia transcendențială, important este că spațiul îndeplinește funcția de principiu *a priori* al cunoașterii, care urmează să rezulte dintr-o sinteză *a priori*. Ideea de spațiu absolut reia, de pe poziția sistemului, ideea expusă inițial în eseu *Încercare de a introduce în filosofie conceptul de mărimi negative*²⁶; tot astfel, ideea de spațiu infinit, umplut cu materie din eseu *Istoria generală a naturii și teoria cerului*²⁷, reapare în sistemul filosofiei transcendentale sub forma spațiului-quantum infinit. Cu toate că divinitatea este prezentă în aceste eseuri precritice peste tot în întregul Univers, lumea este supusă unei dezvoltări mecanice, după legi generale ale naturii. Coexistența legilor naturii cu proiectul divin, trasat de la începutul lumii este datorată aceleiași influențe a mecanicii lui Newton²⁸; treptat, componenta dinamică a forțelor naturii o va depăși pe cea mecanică, după cum va apărea în antinomiile rațiunii pure, precum și în expunerea unor concepte din *Opus postumum*, între care spațiul și timpul. Nici Dumnezeu nu va dispărea din investigațiile filosofice, dar nu din cele de metafizică a naturii, unde el este complet absent. Metafizica *Opusului postum* îl readuce în paradigma Dumnezeu – lume, care a preluat funcția sintetizatoare a ideilor transcendentale, pe calea lor de a construi un concept puternic de metafizică, capabil să satisfacă exigențele maxime ale idealismului transcendențial.

²⁵ AA, 22: 11: „[...] nach mathematischen Prädicaten der Anschauung... gleich als ob sie wirkliche Stellen wären darin die Dinge oder ihre Veränderungen vorgehen vorgestellt”.

²⁶ Imm. Kant, *Versuch den Begriff der negativen Größen in die Weltweisheit einzuführen*, 1763.

²⁷ Imm. Kant, *Istoria generală a naturii și teoria cerului*, traducere, note și anexe de Alexandru Boboc, Cluj-Napoca, Editura Grinta, 2014, 192 p. Și: Imm. Kant, *Scieri precritice* (selecție), traducere, note, comentarii și postfață de Alexandru Boboc, Cluj-Napoca, Editura Grinta, 2019.

²⁸ Isaac Newton, *The Mathematical Principles of Natural Philosophy*, by Sir Isaac Newton; Translated into English by Andrew Motte. To which is added *Newton's System of the World*, New York, Published by Daniel Adee, 1846, 596 p.